Якось так сталося, що у плановому відділі нашої міськради я доводжусь начальником моєму чоловікові. Звичайно, він досить свідома, людина, щоб з цього приводу почувати себе морально погано. Іноді тільки вдома, як зайде між нами якась суперечка, він любить додати жартома:

— Не забувай, будь ласка, що ти мені можеш наказувати тільки на роботі. Тут, у хаті, ти моя дружина, і ми рівні…

Але я хотіла сказати про інше.

Сиджу оце в конторі і чую в суміжній кімнаті незвичний рух. Хтось вбіг до кімнати, кинув якісь слова і ще швидше вибіг. Зараз же після цього почулось шарудіння, наче хто похапцем перегортав папери, совання стільцями, одне слово — метушня. Я в цей час перевіряла виписані наряди на дрова для лікарень і потребувала спокою. Встала, щоб глянути в сусідню кімнату і закликати наших дівчат до порядку, як оце почулися кроки і, поки я отямилася, у дверях моєї кімнати з'явився високий русявий чоловік у чорних рогових окулярах. Чоловік був собі як чоловік — у пальті, з шаликом на шиї і з портфелем у руці, але я чомусь відразу відчула, що це людина не з нашої парафії, як то кажуть. За незнайомим з'явився наш директор і ще один чоловік, якого я досі знала як адвоката.

Директор звернувся до мене:

— Дозвольте вас познайомити, Олено Йосипівно. Це — англійський журналіст, містер Сміт, а це — наш перекладач, адвокат Кузьменко. Гість приїхав до Львова, щоб ознайомитися з досягненнями Радянської влади в нашому місті. Містер Сміт оглядає нашу установу.

Гість пильно поглянув на перекладача. Так багато було сказано, а він нічого з того не зрозумів. Адвокат Кузьменко передав йому слова

директора. Тепер усміхнувся містер Сміт і в свою чергу заговорив щось до Кузьменка. Кузьменко переклав:

— Пан Сміт каже, що він хоче не тільки оглянути установу, але й познайомитися з людьми, причому новими, тобто місцевими українцями. "Старих" радянських громадян пан Сміт знає з часів свого перебування в Москві ще перед війною. Тепер йому цікаво пізнати галичан, їхнє ставлення до Радянської влади, їхню участь у творенні нового.

— Які ці чужинці цікаві до всього, що в нас діється! Ми, наприклад, — сказала я, — не дуже цікавимось, що їхні люди їдять на обід, — але, вкрай зніяковівши, враз прикусила собі язика.

Наш гість усміхнувся. Виходить, що він все-таки щось розумів по-нашому.

Директор запитав тепер його прямо, що хотів би він довідатись про людей? Виявилося, що пан Сміт хотів би… ну, хотів би почути хоч одну біографію звичайного галицького українця. Як йому жилося за Польщі і яке його ставлення до нової, Радянської влади? Це було б дуже цікаво для його газети. Зрозуміло?

Звичайно, зрозуміло. Тут нашому директорові, їй-бо, не знаю, що прийшло до голови, — він при всіх звернувся до мене:

— Та чого тут далеко шукати? Ви, Олено Йосипівно, і галичанка, і радянська громадянка, от і розкажіть панові Сміту вашу біографію.

* * *

Здається мені, що вже я не в конторі у Львові, а на селі, і не доросла жінка, а мала дівчинка.

Сиджу в нашій убогій хатинці на лаві і відганяю вербовою галузкою мух від хворого батька. Так мама наказала. Раптом чую якесь голосіння в сінях. Чужа, незнайома жінка бере мене за плечі й каже:

— Йому вже не треба твоєї допомоги, маленька. Йому вже нічого не треба.

Не пригадую сьогодні похоронного обряду. Залишилася одна в матері. Були в мене брати (потім дізналася, що їх було аж три), а тепер нема ні одного. І ніколи вже не буде. Розповідала мені потім мама, що над могилою останнього з братів заприсягалася вона докласти всіх зусиль для того, щоб таки послати мене до міста в школу, щоб колись у житті мала легший хліб її остання й наймолодша дитина.

— Слухайся мами, — сказала мені одного разу тітка, батькова сестра, — бо будемо тебе вчити на паню.

Хто б не хотів замінити погане на добре?

От і я, дитина ще, лежу, було, на толоці, втупивши очі в небо, пасу свою худібку — гусей, і роздумую, як то буде, коли я там, у місті, закінчу школу й приїду до своїх, як мама каже, панею.

Може, це буде влітку. Так, краще, щоб це сталося влітку. Мама братиме льон на городі, і… раптом знімається курява над дорогою. Мама собі байдуже бере далі льон, коли оце гуркіт стихає проти наших воріт. Мама глип: ой падоньку, та це ж бричка зупинилася біля воріт, а на тій бричці сидить якась пані, уся в білому шовку. Кидає мама льон брати, витирає руки об фартушину і біжить до воріт. Думає собі: може, це хтось до попа приїхав і дороги питає? Підбігає ближче і тільки руки заламує: ой лишенько, таж ця пані в білому шовку не хто інша, як її дочка!

— Гей, дівча, гуси в шкоді!.. Стривай, стривай, скажу я твоїй мамі, — будить мене з мрій сердитий голос.

Схоплююсь, забуваю про свої білі шовкові шати й лечу за гусьми. І так за мріями й пастушенням пробігає одне, за ним і друге літо.

Минає й третє. Цієї осені я маю поїхати у місто до школи. Але де зупинюся, де знайду я притулок там, у місті? Скільки це коштуватиме?

Мені одинадцятий рік, і я вже дещо розумію. Розумію й те, що ми з мамою бідні люди. Правда, тітка й хрещена мати обіцяють допомогу, але чи вони зможуть?

Розумію й те, що мої три брати померли від виснаження на роботі у пана. Не було корови, як вони були малі, і тому здоров'я у них було поганеньке. Кажуть, що я теж — квола і блідненька. Мабуть, мама боїться, що і я не витримаю двірської роботи. Еге. Тільки де ж бідному заробити, як не в дворі?

Хтось порадив мамі: мовляв, у місті є гуртожитки для селянських дітей, що хочуть учитися.

Зраділа мама: буде її дитина хоч дах над головою мати!

Таки другого ж дня пішла вона, хоч то й далеченько від нас, до міста. Вертає вночі додому, бачу — якась сумна.

Вже навіть не розпитую. Сама розповідає:

— Є в місті, щоправда, одна бурса, яку самі селяни для своїх дітей утримують, але тільки для хлопців.

— Не може цього бути! — аж вигукнув сусід, що чекав у нас мами, бо вона мала йому якихось там цвяхів купити в місті. — Цілком твердо знаю: в нашому місті є і дівоча бурса. Сам читав оголошення в газеті. Вона десь на вулиці королеви Ядвіги.

Через два дні, відпочивши трохи, мама збирається знов у місто. А сусід уже навмисно очікує її. Надвечір повернулася мама. І знову якась невесела.

— Правду ви казали, — мовить до сусіда, — є бурса для дівчат, зветься "інтернат", але там приймають тільки панських дітей… Зрештою там така висока плата, що й шкодувати нема за чим.

Не було іншої ради, як іти на приватну квартиру. Підшукав мені її в сім'ї одного шевця кум мого покійного батька. До полудня — школа, а після обіду — наука вдома й догляд за меншими дітьми господарів. А діти ці ніби ніколи не виростали, бо тільки одне з колиски, як друге в колиску.

І допіру як пожила я на тій квартирі, поволі-поволі почала в мені меркнути надія на моє панство.

Вже не вірилося мені, що приїду колись до воріт своєї змученої роботою матері парою вороних, уся в шовках. Тепер я вже розуміла, що це тільки дитячі нездійсненні мрії.

Мої надії стали тепер іншими. Хотілося стати вчителькою в нашому селі. Ох, як хотілося цього! Може, ще палкіше, ніж білої шовкової сукні в дитинстві.

Коли я перейшла до учительської семінарії, мені стало неможливо жити далі в шевця. Треба було тепер більше вчитися, більше спокою, треба було свого кутка для книжок.

Того, що могли мені прислати мама, тітка (хрещена мати дуже скоро забула про свою обіцянку), не вистачало, аж ніяк не вистачало на квартиру, харчування й одяг.

Що робити?

Щасливий випадок прийшов мені на допомогу.

Якось одного разу зустрічає мене товариш і без зайвих слів питає:

— Чи ти погодилася б учити синка доктора Скалозуба?

— Котрий клас? — питаю, затамувавши подих.

— Перший.

Промайнула надія на порятунок.

— Добре, — кажу і сама чую, як мій голос з радості стає іншим. — Але чи буде ще вільне те місце?

Товариш мій лукаво мружить очі:

— Місце буде вільним, бо, власне, я вчу тепер того хлопчиська.

— І відмовляєшся від заробітку? — нічого вже не розумію я.

— Ти здивована? — сміється він. — Так уяви собі, що я справді відмовляюся від двадцяти злотих місячно за лекції в доктора.

— Чому? — питаю несміливо. Мимоволі згадується прислів'я: "На тобі, небоже, що мені негоже".

— Чому? А тому, що хлопчисько зіпсований мамунцею до крайніх меж, а тут ні посварити, ні покарати одинака не можна, бо то панська дитина. І мені платять за те, щоб я терпів усякі химери того панича.

Ми умовилися, що я дам згоду стати на його місце.

Ні, ніколи не забуду я першої зустрічі з панею докторовою. Пізніше я довідалась, що ота докторова — дочка якогось бориславського комерсанта-вискочня, яка ледве підписатись уміє.

Тоді стала передо мною присадкувата, з високими грудьми, з примруженими очима, вся в якомусь яскравому жінка (страшенно хочеться сказати "баба") і промовила гортанним голосом:

— То паннунця буде мого Юльця вчити?

Кров ударила в обличчя. Яка я для неї "паннунця"? Я була ученицею семінарії і мала право вимагати, щоб до мене ставилися з повагою. Та ба! Все вирішували двадцять злотих, які мали допомогти мені досягти моєї мети — стати вчителькою в рідному селі, і тому треба було, як то кажуть, сховати гонор до кишені.

— Мій Юльцьо вчиться вдома, бо я не хочу посилати його до школи, щоб він не набрався там поганих звичок від різної голоти. Паннунця розуміє мене?

— Розумію.

— Мій Юльцьо дуже хороша дитина, але любить попустувати. Та дитині й належить трохи подуріти. Чи не так?

— Так.

Так, бо мені конче потрібні щомісячні двадцять злотих. І тому я буду все "розуміти", всьому притакувати, шановна пані.

— Я гадаю, що під час того, як дитина читатиме, ви зможете, скажімо, допомогти служниці у церуванні панчіх чи латанні білизни. Для вас це нічого, а для нас буде допомога. Згода?

— Добре.

Двадцять злотих… Двадцять злотих…

— За це паннунця одержуватиме, як і попередник її, підвечірок і п'ятнадцять злотих.

— П'ятнадцять? — мимоволі вихоплюється у мене з уст.

Докторова всміхається єхидно:

— О, я бачу, паннунцю вже хтось поінформував, що пан Зелений одержував по двадцять злотих. Зате Юльцьо мав студента за вчителя.

— А яка тут різниця? — спитала я. Все в мені вже кипіло і бунтувалося проти несправедливого, дикого поділу людей.

Докторова мало не образилася:

— Та хіба ж паннунця не розуміє різниці? Студент — то мужчина, якась повага, а дівчина, нема чого ображатися, — тільки дівчина.

Сльози обурення виступили на моїх очах. Той "мужчина" був тільки на рік старший за мене, але тому, що був чоловічого роду, мав, на погляд пані докторової, повагу, одержував щомісяця на п'ять злотих більше за мене, і ніхто не пропонував йому під час уроків церувати шкарпетки для пана доктора.

— Чого це ви наче отетеріли? Тут нема про що багато думати. Або залишаєтеся в мене, або ми пошукаємо когось іншого.

— Залишаюсь, — ледве чутно прошепотіла я.

Іншого вибору не було.

* * *

На щастя, я зуміла якось підійти до хлопця. Це була гарна дитина, тільки вкрай розбещена батьками, яким у голові все переверталося від панськості.

П'ятнадцять злотих, які я дістала за навчання Юлька, дали мені змогу змінити квартиру. Разом з двома подругами я оселилася в однієї вдови, яка з того й жила, що тримала квартирантів.

Життя моє стало легшим, але радості в ньому прибуло небагато. Мені вистачало на хліб, але я не могла нічого купити до хліба. Мені вистачало на шнурки до черевиків, але ніколи — на стрічку до волосся. Я могла заплатити місячний внесок до шкільного наукового гуртка, але ніколи не могла дозволити собі піти в кіно чи театр.

Усіх цих невеличких, але таких незабутніх, таких неповторних розваг молоді, як кіно, театр, прогулянка за місто чи танці під патефон, була позбавлена моя юність, бо хоч все це й вимагало копійчаних видатків, але й тих копійок у мене не було.

— Ходімо з нами до Орисі. Мама їй дозволила запросити хлопців, заведемо патефон…

— Ідіть самі, я не маю в чому…

— От дурненька, ти тільки купи до своєї синьої сукенки білий комірець і побачиш, який в тебе гарний вигляд буде.

Власне, про той комірець, про тих кільканадцять копійок і мова. Я не знала, звідки їх узяти.

Іноді було таке враження, ніби перед твоїми очима рушає в щасливу путь уквітчаний, заповнений ровесницями поїзд твоєї юності, а ти стоїш на пероні й не можеш приєднатися до гомінливого гурту, бо не маєш кількох копійок на квиток.

Нікуди я не ходила і людей небагато знала, проте якогось дня і до мене прийшло кохання. Крадькома, навшпиньках прийшло воно в моє серце, і вже несила було його прогнати.

А втім, навіщо проганяти цього передвісника людської весни, цього її посла, близького нашому серцю? Кажуть, весна тільки раз красна.

Я й сьогодні не знаю, чи був він насправді гарний, чи так тільки здавалося моїм закоханим очам. Та це й не важливо, який він був з обличчя. Я знаю тільки те, що він був якийсь інакший, ніж решта хлопців. Мені важко було навіть визначити особливість його натури. Я тільки відчувала, що він глибший і внутрішньо повніший за своїх ровесників. Його прозивали жартома "Сковородою", і це теж надавало йому чогось незвичайного. Він був тим, кого я могла кохати. Я кохала його за все добре і за все погане, що було в ньому. Я не могла припустити навіть думки, що ми могли б коли-небудь розійтись. Кожна зустріч, хоч нечасті і випадкові були ці зустрічі, ріднила нас все більше і більше.

Але і тут, у цьому чистому зв'язку двох закоханих сердець, іноді дошкульно давався взнаки брак "дрібних".

Мені минав сімнадцятий, і я була закохана. Як вже іноді хотілося прикрасити себе якоюсь брошкою, якоюсь стрічкою, хоч мій хлопець і без того не міг надивитись на мене.

Яке це звичайне, яке це властиве всім сімнадцятилітнім бажання, та яке недосяжне воно було для мене тоді!

А втім, моє горе прийшло саме з цього боку!

Одного разу зустрічає мене мій любчик холодно, майже похмуро. Навіть руки не подав. Ідемо пліч-о-пліч і мовчимо. Що сталося? Б'юсь думками і ніякої, хоч би найменшої провини за собою не почуваю. Може, плітки якісь, чи що? А коли так, то чому не спитає просто, від серця, а йде, мов чорна хмара, і тільки мучить і мене, і себе?

А тут спільна дорога щораз зменшується. Ще поворот біля парку, ще один квартал — і вже будинок, де я живу, — перед ним треба нам прощатися.

Щось не схоже на те, що мій хлопець першим проламає льодову мовчанку, а наша спільна дорога скорочується на очах.

Зупиняюсь. Він зупиняється теж.

— Миколо, що сталося?

Глянув на мене, як на чужу людину. Ой, як боляче від такого холодного погляду дорогих очей!

— Я думав, що ти трохи інша, а тепер бачу, що всі ви з одного тіста зліплені.

— Але що сталося? — забуваю я про дівочу гордість і мало не руками чіпляюсь за нього. Наче відчувало моє серце, що це остання наша зустріч.

— Чому ти не була в суботу в Орисі на вечірці?

"Любий! Коханий! Тільки й усього? Не була, бо… але не можу тобі сказати, що єдині мої черевики були в ремонті".

— Я не могла бути, Миколо.

— А я тебе так просив…

— Я дійсно не могла!

— А я знаю причину, чому ти "не могла".

Кров миттю вдарила мені в обличчя. Пізніше я зрозуміла, що бідність — не ганьба й не сором, а зло, зумовлене соціальними причинами. Але тоді закоханій сімнадцятилітній дівчині признатися, що в неї нема черевиків — це понад силу. Мені ж так хотілося бути гарною, пишно вбраною, захопити, засліпити його, а тут маєш: краля без черевиків, чи пак — у латаних черевиках!

— Все ясно, — каже мені Микола сухим, наче в когось запозиченим голосом. — Коли Славко мені це сказав, я вірив і не вірив, але тепер твоє збентеження тільки підтверджує те, що говорив мені товариш.

Відчуваю, що якась хмара збирається над моєю головою.

Адже в справу замішався Славко. Славко — паничик, вітрогон, людина без глибоких почувань, для якої нема нічого в світі святого.

— І що тобі сказав… той Славко? — питаю я і не зводжу очей з його обличчя. Дивлюсь і бачу, як це дороге, рідне обличчя наливається незнайомою і не зрозумілою мені злістю.

— Казав, що ти не прийшла, бо соромилась перед дівчатами кавалера в старому костюмі.

Піт зросив йому чоло. Незграбно витерся долонею.

— Я цього не казала, я цього не могла сказати, бо я так не думаю, — вже не виправдувалася, а просила я.

— Правда? — спитав ще недовірливо, але вже з проблиском надії в очах.

— Правда, Миколко.

Ми дійшли вже до брами будинку, в якому я жила.

— І доведеш мені, що той паршивець Славко набрехав?

— Доведу, — якось непевно (це вже я сама чула) промимрила я.

— Коли ти справді не соромишся мене, то будь сьогодні в театрі на виставі "Маруся Богуславка".

Я відчула, як мені зблідли губи. Звідки, хай мені хтось скаже, маю я взяти злотого, цілого злотого на квиток, коли вчора позичила в своєї господині грошей, щоб заплатити шевцеві?

Очі мої благали: не вимагай, любий, цього доказу від мене, не вимагай, бо я тобі його дати не можу.

— Не прийдеш? — питає він і пронизує мене таким поглядом, що відчуваю, як коліна згинаються піді мною.

— Не можу, — ледве вистогную.

— Ага… Значить, Славко правду казав!

— Ні, ні!.. — майже кричу я, але його вже немає. Змішався з юрбою і зник у ній, а з ним і моє яре щастя, мій спокій дівочий.

Я зрозуміла, що наше кохання не було для нього тим, чим стало для мене. Крім мене, він мав ще якийсь окремий світ зацікавлень, а я не мала

нічого. Може, це була моя життєва помилка? Звідки могла я про це знати? Розуміння помилок не було властиве моїм рокам… Я знала тільки те, що я люблю і маю біль.

Коли я іноді читала в романах про те, як двоє закоханих молодих людей розлучаються тільки через непорозуміння, то, хоч сердечно співчувала героям, в душі не вірила авторові. Здавалося мені, що життєва логіка мусить узяти верх над химерами долі.

Та власний приклад підтверджує, що не тільки в романі, але й в житті можна через дрібницю розійтися з вірною тобі людиною.

Микола не шукав більше зустрічі зі мною. Більше того, він свідомо уникав такої зустрічі. Небагато радості було в моєму житті, а тепер і остання померкла.

Але що ж робити, коли навіть із слізьми треба ховатися від подруг і господині, щоб не пішов поговір?

Не була я, здається, ніколи лінивою, але тепер ще ревніше взялася за книжку. Наука стала для мене розрадою і єдиною надією на майбутнє.

З роками я багато дечого почала розуміти, багато про що здогадуватися.

Чувала я між подругами, що тепер щораз важче українцеві дістати вчительську посаду. Коли хто має протекцію у шкільній кураторії, то ще може сподіватися на роботу, але ні в якому разі не в українському селі, а десь у корінній Польщі, на Мазурах.

Я буквально умлівала від таких вісток. В мене починалися сильні нервові болі.

Як же це так? Чому така несправедливість? Звідки ця страшна кривда?

В такі хвилини я вже не думала про себе. Мама, моя бідна мама, що вона скаже, коли її доня замість посади дістане реєстраційний номерок з порядковим числом "безробітна"?

Примара такої можливості була така страшна, що я закривала вуха й очі, але все-таки сподівалася.

Ще пильніше, ще ревніше візьмусь за учобу. Закінчу семінарію на "відмінно", і, може, там, угорі, не відкинуть учительки з таким свідоцтвом… Блаженні віруючі…

Семінарію я закінчила справді на "відмінно".

О, незабутня хвилина прощання зі школою, подругами, а може, і з юністю! Ми, вже зрілі, майбутні вчительки, стояли струнко, а старенький директор виголошував перед нами останню промову.

Зворушливим голосом говорив він нам про благородні, почесні обов'язки вчителя на селі, про найвищу на світі любов — любов до свого народу. Говорив — і не смів очей звести на нас.

Він знав, що його щиро сприйняті нами слова, на жаль, тільки пишні фрази, бо до вчителювання по рідних селах нас ніхто не допустить, а любов до народу буде залічена нам за найтяжчу з провин і стане найголовнішою перешкодою на нашому життєвому шляху.

Проте юність завжди відзначається тим, що в неї світлі думки беруть верх над чорними.

Навіщо так глибоко тривожитися за майбутнє? Найважливішим тепер є те, що я нарешті маю патент на вчительку (та ще з якими оцінками) і

завтра вдосвіта їду, — не їду, а лечу до своєї матусі, до тітки, до своїх близьких на село.

Мама, хоч я й не телеграфувала їй, чекала мене.

О материнське серце, скільки в тебе пар вух, скільки в тебе пар очей!

По селу миттю розширилась чутка, що приїхала Маріїна вчителька. Незважаючи на пізню пору, почали сходитися до нас далекі й близькі родичі. Це ж бо неабияка подія сталася в їхньому житті! Вдова Марія вивчила дочку на паню.

Мама, як на сватанні, послала по горілку (скільки тижнів відкладала вона копійку по копійці для цього свята?), зарізала півня, мовляв, квочки цього року і так не буде насаджувати, і вже почалися балачки про те, в якому селі я одержу посаду, — хоч би недалечко від нашого. А який там шкільний будинок? А в кого я житиму? Хоч би на якихось добрих людей натрапити…

Добрих, добрих, треба ще, щоб і делікатні були, бо матимуть справу не з ким-небудь, а з учителькою.

— Чуєте, братове, а мо', зібрати громаду та й піти до шкільного інспектора просити, щоб надав дівчині посаду таки в нашому селі?

— Та як думаєте? Певно, певно, що це було б найкраще, і неодмінно треба зробити так…

— За твоє здоров'я, вчителько!

— Будьте!

Цим простосердим, наївним людям і на думку не могло спасти, що я, яка стільки тяжкої маминої праці потягла за собою в місто, я, гордість роду й села, нарешті, відмінниця, могла б не дістати посади.

Вуйко Федір, мов на глум, повчав мене:

— А ти, дитинко, як дістанеш гроші, то не зараз ф'ю-ф'ю на різні дурнички та панські витребеньки. Гроші мамі треба віддати, еге ж, дивись, треба стодолу пошити, бо ще трохи — і крокви почнуть гнити. Треба мамі чоботи на зиму купити. Досить походила, бідолаха, обдерта, як тебе у місті держала. Тепер треба, дитинко, щоб і в її віконце засвітило нарешті сонце.

Вуйко давав мені поради від щирого серця, а мене ці його слова мов батогом шмагали. В мені щось аж кричало: "Підла! Підла! Чому не встанеш і не відкриєш цим людям очі на дійсність? Як можеш собі дозволити обдурювати їх?"

Я сиділа на почесному місці, під образами, нещасна, мало не плачучи, і не знала, що краще, що більш по-людському: чи відразу сказати мамі правду і тим убити в ній всяку надію, всяку охоту до життя, чи бодай один вечір, цю одну ніч дати змогу їй відчути щастя?

Хай буде, що буде, але в мене нема відваги сказати мамі правду… Не можу зважитися на це.

Гості розходилися, а ми з мамою не заснули до білого дня. Маму не брав сон з надмірного щастя, а мене — з гризоти.

Та помилився б той, хто подумав, що моя мама відразу розгубилася, коли взнала правду. Ні. З мамою було інакше. Вона просто не вірила, що так може бути. Примушувала мене писати заяви до різних шкільних кураторій, і хоч кожного разу приходила негативна відповідь, вона все-таки сподівалася і чекала чогось.

У своїй сліпій вірі вона нагадувала мені тих матерів, які після війни, навіть одержавши повідомлення про смерть сина, все ще чекають повернення своєї дитини.

Коли минув рік, у червні я вирішила залишити село і шукати щастя у місті.

Ах, не тому я їхала, що цуралася праці в селі, не тому, що мої руки і моя голова не були потрібні там. Ні, не тому… Причиною було те, що з моєї мами почали врешті глузувати, а цього стерпіти я вже не могла. Мовляв, вивчила Марія свою паню, а тепер хоч за образи клади ту кралю. Чуєте, а може, ті її вчительські папери підроблені? Чи то таке велике діло письменній людині папери підробити? Тільки хто ж приступить до такої вченої персони?

Оце тобі, бідна мамо, нагорода за твоє найкраще бажання, за твій солоний піт, за твою зухвалу надію дати своїй дитині легкий хліб у руки!

Вирушаючи з села, я мала ясну мету: Львів. Я знала, що у великому місті швидше знайду заробіток і якийсь притулок, ніж у малому містечку. До того Львів, хоч і силоміць ополячуваний, все-таки як-не-як був центром культурного й економічного життя українців.

По дорозі до Львова, незважаючи на гірку науку життя, в моїй голові снували все-таки якісь плани щодо майбутньої роботи в цьому місті. Та коли врешті вийшла з головного вокзалу й опинилася дослівно на львівському брукові, тільки тоді я відчула і зрозуміла всю безвихідь свого становища.

Куди йти, до кого звернутися? Кому потрібні мої руки, моя охота до праці? Хто вкаже мені вільне місце? Та звідки ж візьметься те вільне місце, коли воно ще не звільнилося, а вже десятки безробітних рук тягнуться до нього.

Та цього разу, мабуть у нагороду за попередні прикрощі, доля була лагіднішою. Ще не дійшла я до головної пошти (ішла собі так, навмання, щоб тільки не стояти на місці), як зустріла… Кого? Товариша з семінарії, Василя Чорного. Зраділа, наче рідного брата побачила, а він, здається, теж був радий мені.

Почали ми розпитувати одне одного: як живеться, де працюється? Від Василя довідалась, що він працює в одного українця, фабриканта дитячих іграшок.

— Що ж ти там робиш? — спитала, бо чогось мені смішно стало, як уявила собі Василя, здоровенного хлопця, з ляльками і возиками.

— Я в експедиції, — відповів мені фахово. — Виконую замовлення, тобто висипаю товари в світ, — по давній звичці перекрутив Василь слова, і ця дрібничка відразу воскресила перед очима і наших спільних товаришів, і наше містечко, і ще когось, хто жив у ньому.

— А ти? Що з тобою?

Я розповіла, що зі мною. Втекла з села і приплентала́ся до Львова шукати долі.

— Ти, — штовхнув мене Василь під бік, аж я трохи рівноваги не втратила (еге, він зовсім не змінився, навіть оця дика звичка давати штурханця під бік лишилася в нього). — Та це ж чудово складається, бо в нас в експедиції, власне від учора, є одне вільне місце.

Глузує він, чи що?

— Не віриш? Слово честі, правда. Була у нас одна така Марися, та вчора старий розсердився і вигнав її. Кричав, що візьме першу-ліпшу з вулиці, бо має вже досить тих протегованих панянок. Хочеш? Можу за тебе поручитися.

Мені стало якось прикро від тих слів.

— То ти мене вважаєш, колего, за першу-ліпшу з вулиці? — сказала я і відразу ж таки пошкодувала. Чого, власне, я ображаюсь? Хіба не здибав він мене, бездомну, на вулиці? Хіба для того фабриканта я не буду першою-ліпшою? — А які там умови? Скільки місячно?

— Сімдесят злотих.

— Сімдесят злотих? — скрикнула я.

— По-твоєму, багато чи мало? — не розумів Василь.

— Для мене багато, бо я ще ніколи не розпоряджалася такою сумою.

— Поживеш з місяць у Львові і переконаєшся, що це дуже мало.

Фабрикант дитячих іграшок пан Хруцький зустрів мене примруженим оком. Здавалося, що він розглядає мене, як річ, а не як людину:

— Шістдесят злотих, каса хворих — і баста.

— Шістдесят? А я думала, що…

— А ви думали, що сімдесят? За сімдесят злотих, прошу я вас, я можу мати мужчину. Чи не так, пане… той… Чорний? — звернувся він до мого товариша.

Василь закрутився в'юном, і улеслива, покірна, хочеться сказати, собача усмішка з'явилася на його обличчі:

— Цілком певно, що так, пане шефе.

Ні, ні. Я грубо помилилася, думаючи, що Василь — той самий, яким колись був. Від давнього Василя лишилося тільки смішне "слово честі". Василя, товариша юнацьких років, побратима, більше не було. Мої очі бачили тепер тільки покірного, безвольного слугу пана Хруцького, що на кожне слово хазяїна має готове:

"Цілком певно, що так, пане шефе".

Що ж, повторилася історія з панею докторовою. Тільки за інших обставин.

Проте моє становище не дозволяло мені вибирати. Стаю на роботу до пана Хруцького.

Працюю в експедиції. Експедиція — це довга, темна, з вогкими стінами кімната, де цілий день горить електрика, бо промені сонця не доходять сюди. Моя робота полягає в тому, що до пакунків, які виходять з фабрики, я вкладаю відповідне, залежно від адресата і самого пакунка, звернення.

Справа в тому, що інтереси фабрики дитячих іграшок та дитячих речей вимагають, щоб на світі народжувалося якнайбільше дітей і щоб діти ці мали якнайуважніших батьків, які купували б ці забавки.

Наміри самі по собі благородні, ніхто проти цього заперечувати не може. Але звідки брати дітей, коли в Польщі, як чума, лютує економічна криза і народжуваність впала.

Але для пана Хруцького потрібно, щоб, незважаючи на безробіття і нужду, все-таки люди одружувались і родили дітей.

І пан Хруцький знайшов вихід: у спілці та в порозумінні з "Католицькою акцією", загрожуючи карою божою та вилученням з

католицької церкви, прикриваючись добром України, він закликає українських жінок родити якнайбільше, без перерви родити дітей.

Бувало й таке, що мені мій шеф доручав комбінувати такі звернення чи заклики з фрагментів проповідей ксьондзів та статей у католицьких журналах. Ух, яка то була нестерпно гидка робота! Кидалися громи на українських дівчат за те, що вони "еманципантки" і "лібералки" і тому не хочуть виходити заміж, але ніхто не питав, за кого ті дівчата мали заміж іти.

Пекельним вогнем погрожувалося молодим подружжям за те, що вони бездітні, але ніхто не питав, звідки взяти молоко й колиску для немовляти.

Бували такі хвилини під час моєї роботи на фабриці пана Хруцького, що мені хотілося плюнути на його посаду, на його шістдесят злотих і піти кудись, світ за очі. Але…

Світ такий широкий, земля така багата, а молодій, працездатній людині нема куди подітися.

Бували навіть такі хвилини, коли я вже не так суворо осуджувала зміни, що сталися з Василем Чорним. Може, прийде час, і я сама, як заведений патефон, повторюватиму, подібно до нього: "Цілком певно, що так, пане шефе".

* * *

Було фіолетове, набухле синювато-рожевими хмарами надвечір'я. Докінчивши в експедиції фабрикувати якийсь огидний черговий заклик пана Хруцького до українських жінок, вся сповнена гіркотою і, сказати правду, неповагою до самої себе, я вийшла у Стрийський парк.

У затінку та видолинках лежав брудний сніг. Проте в повітрі вже відчувалася весна. Голі віти дерев видавали з себе гірко-солодкий, притаманний тільки ранній весняній порі запах. Лиса земля курилася синюватими випарами і пахла чорноземом.

Я йшла крок за кроком, не думаючи ні про що. Просто відпочивала душею. І раптом зупинилася. Бо мусила зупинитися: з бічної стежки йшов прямо на мене Микола.

Смішно говорити про двадцятичотирьохлітнього хлопця, що він постарів, проте перше враження було саме таке.

Радість, якесь дурнувате збентеження, незрозумілий страх (перед чим?) так охопили мене, що я не могла й слова сказати. Микола посміхнувся. Так багато змінилося в ньому, тільки усмішка лишилася та, що була колись.

Потім ми сиділи з ним на вогкій лавці у Стрийському парку і вели аж ніяк не оригінальну розмову. Мабуть, так у цілому світі розмовляють після розлуки закохані. Я спочатку хотіла вдавати з себе гордовиту і поводилася так, ніби розлука з ним не зачепила мене надто глибоко. Але потім, як злочинець, призналась у своїх "гріхах": і в тому, що не раз плакала за ним, коли ніхто не бачив; і в тому, що розпитувала про нього наших спільних знайомих; і в тому, що раз у поїзді звернулась навіть до якогось робітника, що випадково згадав його прізвище; і в тому що зберігала навіть номер націоналістичної газети, де скаженою лайкою було обсипане прізвище Миколи як одного з найактивніших учасників антифашистського мітингу у Львові. Сказала і про те, що був такий момент у моєму житті, що якби трапився мені жених, то була б пішла за нього заміж Миколі і собі наперекір.

Микола теж признався в одному "гріху", який я вже не могла не визнати смертельним. Признався, що він був радий, коли я в його очах показала себе дівчиною з міщанським світоглядом (а все через того

Славка, падлюку!), бо інакше його любов до мене набула б "небажаних розмірів".

— Що це значить? — спитала я.

— Це значить, дівчино, що я передчував у тобі велику небезпеку для себе. Я почував, що закохуюсь у тебе по вуха. Що ти, мала, знаєш! Саме тоді, коли я був запаморочений тобою, я познайомився з одним чоловіком, який відкрив мені очі на правду і неправду в житті. Я уникаю назвати прізвище не тому, що не маю довір'я до тебе. Він, знаєш, комуніст, підпільник. Під його впливом я почав знаходити зміст життя в боротьбі, почав виконувати всякі підпільні доручення і тому свідомо глушив своє кохання до тебе.

— І ще що?

Микола замість відповіді пригорнув мене до грудей, хоч надворі було ще видно і нас могли побачити.

— Ще? Хіба те, що розум наказував мені відійти від тебе, а серце, от яке дурне серце, весь час тягнулося до тебе і не хотіло слухати наказів розуму… І ще одне… чорт знає, що воно таке, але не подобалася мені жодна інша дівчина.

Коли я згодом подзвонила до моєї квартири, господиня зустріла мене з переляканими очима:

— Де ви поділися? Я вже думала, що вас заарештували. Що сталося?

— Нічого. Ні, щось дуже-дуже гарне сталося, пані Задорожна.

Це була, пам'ятаю, як нині, середа. З Миколою ми умовилися, що прийде він до мене в п'ятницю ввечері.

Але того дня замість Миколи прийшов лист від нього. В ньому було написано:

"Моя люба! Пробач мені, що не дотримую слова і не прийду до тебе. Не прийду тому, що занадто тебе люблю. Відчуваю, що, якби ми ще раз зустрілися, не стало б уже в мене сили розійтися з тобою. А бути разом ми не можемо. Вчора, щоб не відпустити тебе від себе, сказав я тобі, що працюю. Я збрехав. Ніде я не працюю і навіть надії на працю не маю. Заробляю іноді тим, що ношу пакунки людям з вокзалу. На такій "посаді" одружитися з тобою не можу, а бути утриманцем своєї дружини тим більше не можу…"

І ще, і ще щось писав він там, але я того вже й не дочитувала. Мені тепер було вже не сімнадцять, а двадцять два роки, і вдруге вирвати в мене щастя не дозволю ні обставинам, ні долі.

Ще того самого вечора я пішла до Миколи. Не застала його вдома. Ждала, ждала і не діждалась, повернулась. Другого дня пішла до нього вранці.

— Фе, Миколо, соромся! — сказала я йому ніби з досадою. — Сьогодні такі часи, що ти мимоволі мусиш бути хоч частковим утриманцем своєї жінки. Але ти не маєш чого соромитись. Не ти ж винуватий у тому, що і ти, і тисячі, мільйони людей нині тиняються по світу без роботи. А ще сам кажеш, що світ наш скоро зміниться, що так довго не буде…

— Яка ти наївна! — засміявся він. — Невже ти думаєш, що я вже не вірю в краще майбутнє трудящих? Таж воно вже є, вже кується на Радянській Україні, в цілому СРСР. Тільки вузенька річечка Збруч нас розділяє від щастя… Вірю я, вірю, кохана моя.

* * *

Ми одружилися. Але про це я сказала на фабриці тільки Василеві. Чемність ніби наказувала повідомити про цей факт шефа, пана Хруцького, але я якось не поспішала до нього з цією новиною. Просто сказати, трохи ніяково було мені від того (а сама картала за те Миколу), що чоловік мій безробітний.

А втім, це добре, що я не побігла до Хруцького з новиною. Незабаром він і сам викликав мене і перший порушив питання про моє одруження.

— А, поздоровляю. Чув, що ви, пані (ов, уже — "пані"!), вийшли заміж.

— Так.

— Щасти боже!.. Прикро мені тільки, що доведеться нам тепер розлучитися.

На мене вдарили памороки.

— Сядьте, пані, вам, як бачу, погано… Еге, шановна пані, моя фірма з принципу не дає праці заміжнім жінкам. Не можна ж, щоб з однієї хати аж двоє — і чоловік, і його дружина — мали посаду. Це, між іншим, один із засобів боротьби з безробіттям.

— Але ж мій чоловік, власне… безробітний, — прошептала я.

— Он як? — не знати чого засміявся він. — А ви, пані, знаєте, що безробітні роблять?

— Не розумію вас, пане директоре.

— Є такий дотеп, що безробітні роблять тільки дітей.

— Але ж, пане шефе…

— Прошу не перебивати мене… Такої запоруки, я розумію, ви мені не дасте, а робітниця з дитиною — це тільки втрата для фабрики. Відпустка перед пологами, відпустка після пологів… А не дай, то накинеться на мене профспілка, знімуть галас всякі ліві газети. Заміжня жінка не робітниця. То у неї дитина захворіла, а то знову дитина зубки бере. Ні, ні, ніхто не переконає мене в цьому.

— Але ж, пане шефе, та ми, та ви, — насмілилась я, бо вже й так знала, що втратила працю, — агітуєте за збільшення народжуваності серед українського населення.

Хруцький зайшовся реготом, аж посинів:

— Ха-ха-ха, а то з вас наївна персона! Та це я даю на те поради іншим, щоб самому їх не виконувати… Ха-ха-ха! Таж коли лікар виписує хворим на нерви бром, то з цього ще не виходить, що він сам мусить його вживати.

Я стояла перед ним, мов очманіла. Цинізм цієї людини паралізував мене. Тільки згодом я наче очуняла і сказала:

— Пане шефе! Я не звертаюсь до ваших християнських почуттів, бо ви глузуєте з них, але я прошу вас, як українця: не звільняйте мене з роботи, бо це… катастрофа для нас. Не губімо бодай самі себе… Ви ж українець!

Я думала, що цим словом зачеплю найвразливішу струну його душі, бо ж у кожному нашому зверненні говорилося про добро неньки України. Але він, знаєте, що відповів мені?

Подивився на мене, як на когось, хто вирвався з божевільні, а потім знизав плечима, мовляв, чого я від нього хочу, і спитав цілком-цілком байдуже:

— Ну, і що з того, що я українець?

Ось воно як! А мені, дурній, здавалося, що всіх нас — і його, багатія, і мене, біднячку, — однаковою мірою зобов'язує любов до України. Мені, сліпій, здавалося досі, що не мають рації комуністи, коли говорять, що польський і український буржуй одним миром мазані.

Ах, яку незабутню до гробової дошки науку дав мені пан Хруцький! Як широко і, мабуть, зовсім про це не думаючи відкрив він мені очі на життя…

* * *

За умовою, я мала право залишитися ще півмісяця на роботі у пана Хруцького. Але він також мав право відразу звільнити мене з посади, заплативши за ті два тижні.

Признатися, я таки боялася цього. Я боялась того дня, коли мені вже не треба буде вранці йти з хати. Я боялася Миколиного погляду.

Застала я його, як звичайно, схиленого над газетою. Я мала добрий намір, на злість ворогам і злій долі, бадьоро зайти до хати і такими ж бадьорими словами розповісти Миколі про те, що сталося. Але враз — ні з того ні з цього — з риданням повалилась чоловікові на груди.

— Що сталося, моя люба? — підвівся він із-за столу, але вдруге вже не питав. Він без слів зрозумів, що я втратила працю.

— Не плач, — обняв він мене і підвів до столу, під світло настільної лампи. — Ось, дивись, — повітря насичене війною, — вдарив він долонею по газеті.

Я пошукала очима його очей:

— Що нам може дати війна, Миколко? Як виграють німці… то досить згадати 1918 рік. Кажуть, що навіть наш український чорнозем вивозили до Німеччини. А як виграє ця "наша" Польща, то нам теж порятунку не буде.

— А третьої можливості ти не бачиш? — запитав Микола, і мені соромно стало від цього запитання.

Ратуша вибивала годину за годиною, а ми не спали, лежали, пригорнувшись одне до одного, і, може, вперше були не як чоловік і жінка, а як два товариші, яким треба було з'єднати свої думки і відчуття в такий час.

Звільнили мене десь у половині липня, а першого вересня Польща була в стані війни. На щастя, війна тривала недовго — всього двадцять один день. А там… визволення і возз'єднання Західної України з Радянською Україною.

О незабутні вересневі дні тридцять дев'ятого року, коли ми, трудовий народ, взяли владу в свої руки!

Перший мітинг на площі перед оперним театром. Зустріч з київськими письменниками, яких ми досі знали тільки з прізвищ… Перший у великому залі оперного театру концерт червоноармійського ансамблю. Пригадую, як сьогодні, на сцені заспівали: "В неволі, як пташка, була ти, Вкраїно, вітчизно моя", — а зал замість оплесків відповів виконавцям нестримним риданням. Перші школи з рідною мовою навчання у Львові. Ні, ніколи я не забуду тих днів!

* * *

Дізнавшись, що вже курсують поїзди, я зараз-таки поїхала на село, до мами.

Досі, коли ми зустрічалися з мамою, вона, сердешна, плакала над моєю долею, а я над її злиднями. Тепер мені теж хотілося поплакати разом з матусею, але від великої радості.

Так воно і сталося. Та чи й могло бути інакше?

Мати на мене ніби й свариться, що я розкисла, а сама все нишком сльози витирає.

— Та чого ви, мамо?

— Плачу я, дитино, з жалю, чого мої хлопці так рано в сиру землю лягли… Як була безпросвітна нужда, то я, грішна, іноді думала собі, що воно й краще, не будуть мучитись діти. А тепер, коли бачу людських дітей, яке то все раде й щасливе, то такий гіркий жаль підступає до серця… Ну годі! Буде, доню! Добре, що ти приїхала, бо ми тут, у селі, вже радилися: чи телеграму до тебе послати, чи що.

Виявляється, що наша громада, навіть не питаючись моєї згоди, призначила мене вчителькою в нашому селі. Така самоволя односельчан хоч і здивувала мене, та була мені дорога. Це ж свідчило про те, якою своєю вони вважали мене, коли почували себе вправі розпоряджатися мною.

А тут ще мого рідного дядька головою сільради обрали.

— Е, ні, моя пані, — сказав він мені, — не буде так, як ти собі гадаєш! Коли кожний вчений (вуйко мав на думці інтелігенцію) тікатиме з села до міста, то вийде так, що село як стояло позаду, так і надалі пастиме задніх. Чоловік твій не втече, зачекає тебе, а наша справа така, що чекати не може.

А тут ще мама. Вона хоч і не хоче втручатися туди, де йдеться про подружнє життя її дочки, але по очах бачу, бачу і відчуваю, що їй дуже-дуже хочеться, щоб її дочка хоч трохи побула вчителькою в рідному селі.

Я вирішила залишитися на якийсь час у селі. Я вважала, що цим хоч трохи сплачу свій борг не тільки перед односельчанами, але й перед моєю золотою мамусею. Хай хоч цим винагороджу її за все те, що вона вистраждала через свою вчену доню!

Миколі я послала листа (телеграм тоді ще не приймали), в якому докладно описала всі причини, що затримують мене в селі.

До Львова виїхала я десь аж у половині січня. Поїзд через снігові замети спізнився так, що я приїхала в місто, замість шостої вечора, о першій ночі. Незважаючи на пізню пору, вулиці були ще досить людні.

Соромно признатись, але мені чогось дуже хотілося, щоб моя домівка зустріла мене освітленими вікнами, щоб там було ясно, тепло, щоб Микола вийшов мені назустріч. Ну, звичайно, це були тільки мрії. О першій ночі цього не могло бути.

Я повернула на Руську — і уявіть собі мою дитячу радість: вікна моєї квартири були освітлені так, як я цього хотіла. Я вбігла на сходи, подзвонила до нашого мешкання — і мені назустріч підвівся з-за столу живий мій Микола.

Він заяснів, закліпав швидко очима і винувато, по-хлоп'ячому, усміхнувся і простяг мені обидві руки назустріч. Але я з першого погляду побачила, що він змінився.

Він змарнів і від того наче витягнувся весь. Щоки запали, і це робило його не то старим, не то чужим в моїх очах.

— Що з тобою? — спитала я тривожно, відчувши в собі докір совісті, що залишила його самого. — Чи ти не хворів часом, Миколко? Чи ти?.. — але питання я не наважилася докінчити. Як же ж могла я спитати його, чи це він, бува, не з туги за мною? Та цього посоромилась я скоріше, ніж встигла усвідомити. На столі перед ним лежали книги, і я почала потроху розуміти ситуацію. Решту пояснив мені сам Микола:

— Розумієш, ми не тільки неуки в ідеологічних справах, але, ще гірше, каліки. Я не кажу тільки про себе… Коли дивиться на більшість наших галичан-інтелігентів… Без усякого сумніву, вони раді, і то щиро раді, що позбулися гніту польської шляхти… Але деякі з них не усвідомлюють, що треба боротись і проти замаскованих підпанків — націоналістичних мракобісів, які щохвилини ладні продати народ. Багато наших людей ще не спроможні мислити і відчувати по-державному. А хоч би і я. За Польщі мені здавалося, що я вже щось розумію у марксистській науці, а тепер виявляється, що мені самому треба багато вчитися. І, розумієш, мені треба наздоганяти втрачене, доводиться часто виступати на різних зборах. І тому, може, я трохи… став стрункішим в талії, але це дрібниця. Я почуваю себе здоровим і задоволеним.

Я з обов'язку мусила зробити моєму чоловікові зауваження, що людина живе не тільки самою роботою, але й хлібом та сном. В душі я була рада за нього.

Бурхлива хвиля життя прибила мене до відділу соціального забезпечення при міській Раді (в перших місяцях ми займались всім відразу: покинутими дітьми, каліками, старцями, не здібними до праці, тощо). Микола ж працював інспектором міського відділу наросвіти і одночасно був заочником університету. Ми зустрічались дома тільки за вечерею або у вихідні дні. Наше кохання з Миколою ніби відродилося і нас відмолодило. Ми — хай ця фраза не здається вам крилатою, бо й насправді так було, — віднайшли якийсь глибший грунт для свого особистого життя. До того часу, в умовах шляхетської Польщі, всю енергію, всю свою творчу думку я спрямовувала тільки на те, щоб здобути кусник хліба на завтра. Турбота ця поглинала мене всю, і я

дивилася на життя крізь окуляри цієї моєї єдиної, найпекучішої турботи. Тепер все це відлетіло, як зів'ялий лист з дерева восени, і мені наче спала полуда з очей. Немов розлетівся якийсь високий паркан, що відгороджував моє щастя від решти світу. Життя набрало іншого, не відомого досі змісту.

І раптом… Такі дати запам'ятовуються назавжди. Напередодні ходили ми з друзями до театру дивитися "Богдана Хмельницького" й умовились, що вранці їдемо до лісу по гриби й суниці.

Вдосвіта збудили нас вибухи бомб, які впали на Скнилів. Вибухи були такі сильні, що в нас задзеленчали вікна. Я, мабуть, зблідла, бо почула раптом, як на мені все похололо.

Микола зареготався:

— А ти чого злякалася? Це ж військове навчання.

Це не було навчання. Скоро і мій чоловік зрозумів, що трапилося щось дуже серйозне.

Микола підійшов до мене і досить різко, ніби перед ним не жінка, а чоловік-товариш, поклав мені обидві руки на плечі.

— Слухай, — сказав, і я зі стиснутим серцем усвідомила собі, що навіть його голос змінив свою барву. — Стався історичний злочин. Фашисти по-бандитському напали на нас. Війна, моя люба…

Він урвав, не докінчивши думки. Я заридала.

— Ти чого плачеш? — спитав він з болем.

— Ти підеш? — я вже і так знала його відповідь.

— Піду, кохана, — поцілував він мене. — Не можу не йти… Піду і повернуся… з перемогою.

Того ж таки дня ми попрощалися.

Роки окупації… Роки окупації…

Їх згадую, як кошмарний сон. Точніше, не згадую їх, навпаки, забути рада, та вони самі чорною сажею прилипли до пам'яті. Мушу признатись, що мені іноді просто ніяково від того, як при нагоді дехто з моїх друзів ставить в заслугу мені те, що я мала зв'язки з нашими партизанами. Люди добрі, при чому тут аж заслуга? На мою думку, це був не тільки обов'язок, але просто життєва необхідність.

Життя для мене, жінки, чоловік якої виїхав з більшовиками, ставало дедалі більш нестерпним. Я мусила остаточно вибратись з квартири у Львові, бо хтось доніс, що мій чоловік добровільно пішов до Червоної Армії. На селі було життя теж нелегке, коли не сказати — важке. Мені кожної хвилини загрожувало вивезення на каторгу до Німеччини. Я мала всі дані для цього: молода, бездітна, без праці. Це одна змора, що не залишала мене ні вдень ні вночі. Друге — це те, що я не хотіла ставити під загрозу рідних, зокрема маму. От я і стала переховуватись— ночувати щораз в іншій хаті. То тільки так мовиться — "ночувати". Насправді доводилось куняти цілими ночами біля вікна, прислухаючись до найменшого шурхоту. Сова, було, залопотить крильми, а тобі вчувається, що це гітлерівці або поліцаї пробігли повз хату.

І коли одного разу мені сказали, що я повинна стати живою поштою вістей з радянського радіо, — це було так природно, що мені навіть на думку не спливло, ніби я берусь за небезпечну роботу. Це був мій святий обов'язок.

Під виглядом каліки я ходила по селах і розповсюджувала те, що мені доручали товариші, які мали безпосередній зв'язок з радянськими партизанами. То були незабутні дні.

Раз, серед зими, я провалилась на льоду в річці і так простудила ноги, що вони відмовились мені служити. Не так гірко було лежати колодою в матері, як нічого не робити для нашої перемоги над ворогами-фашистами. Ця свідомість була в десять разів болючішою за недугу.

Під час окупації туга за Миколою ніколи не покидала мене, але я втішалась думкою, що Микола не має поки що змоги повідомити мене про те, що він — живий і здоровий.

Коли ж прийшла Радянська Армія, а від Миколи не було вістки, в мені наче щось обірвалося. Я, що вміла себе так бадьоро тримати в найчорніші дні окупації, тепер наче голову втратила з журби за Миколою.

Микола, повернувшись (його демобілізували за три місяці до кінця війни) у Львів, не впізнав мене. Він сказав, привітавшись:

— Я ще ніколи не бачив тебе, люба, такою міцною і такою кволою водночас. Ти хвора, жінко, і тобі за всяку ціну треба відпочити. І відпочити, і підлікуватися.

Життя показало, що після воєнних переживань для нас найкращим відпочинком стала праця в мирній обстановці...

І ось я працюю тепер, не горюю.

І коли дивлюсь я на свого чоловіка, до якого наш син незабаром гукатиме "тату", то ніяк не можу намилуватись його радісним, просто юним обличчям.

Щасливі дні!

І тепер якийсь містер Сміт, газетний журналіст з Лондона, приїжджає до Львова і дуже, бачите, цікавиться, яке ставлення в нас, українців, до Радянської влади.

Але, люди добрі, що розуміє в цих справах якийсь там пан Сміт?

Подумала я трохи, подумала і вирішила: ні, не буду розказувати свого життя цьому панкові!

Не хочу!

Не можу!

Надто вже цей Сміт нагадує мені пана Хруцького!

І цікавість його дурна, образлива.

Яке ж може бути наше ставлення до влади, що дала нам і волю, і працю, і майбутнє? Яке може бути ставлення до влади, що дала мені найбільше щастя на землі — змогу бути матір'ю і ростити своїх дітей вільними громадянами країни соціалізму?

1946